

СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Тыва күрөшкө чанчылар апарган маргылдаа МАЙ 9-та хүндүскүнүң 12 шакта Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга болур.

Бо маргылдаа-биле чергелештир ССРЭ-ниң болгаш Россияның спорт мастери Александр Ак-Салович МОНГУШТУҢ шаңналы дээш 50 хардан өрү назылыг мөгелерниң хүрежи база болур.

Бүгү кожууннарның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның эң шыырак мөгелерин киржиринче чалап тур.

ШЫЫҢ

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 50 (16508)

2002 чылдың АПРЕЛЬ 30, ВТОРНИК

Ат салган шагы 18.00 Садар өртээ 3 рубль.

ДААРТА — Май 1

ЧАСТЫҢ, КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ!

ЭРГИМ ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫМ!

Ийи чыл бурунгаар бистиң аравыстан кым-даа: «Болзун, эң-не аар чүве артывыста арты, амыдырал экижээн» деп долу бүзүрел-биле чугаалаарындан диттикпес турган боор. Мөгелес дээш коргуп турганы ол. Россия болгаш бистиң Тывавыс үш чыл иштинде көдүрлүүшкүнде турарывысты бөгүн дидим чугаалап болур бис. Ону эскербейн барып болбас. Өзүлде-даа бооп-тур. Бо чылдың бирги кварталының түннелдериниң көргүзүглерин ап көөрге, республиканың ажил-агыйының барык бүгү адырларында, харын-даа көдээ ажил-агыйда мал бажының өзүлдези бар болуп турар. Реформалар эгелээн соонда, кижилер бүрүзүнүң ортумак орулгазының хемчээли амыдырал-чурттаарына эргежок чүүлдериниң адакы хемчээлинден ашкан. Ынчалза-даа баш ашкан эрги, чаа айтырылгар ам-даа бар. Олар аңадаашкыны болгаш ундаралды болдуруп шыдавас, чүге дизе, оларны шиитпирлеп өөренип алган бис, хүн бүрүде өскерлип турар амыдыралдан чыдып калбас, доора ийинден өршээл дилевес дээш, чаа байдалдарга ажилдаарына

өөренип ап турар бис. Даартагы хүнге силерниң улуг бүзүрелдиг бооп турарынары бөгүн, көрүп тур мен. Мурнувуста ажил улуг болганда, чоннуң ындыг хөөнери кажан-даа херек. Улам шудургу ажилдаарынче кыйгырган бодунуң Президентизин бүгү чурт деткээнин билер силер. Чуртунуң күчү-шыдалын чүгле ынчаар катап тургузуп, хамааттыларның чаагай амыдыралын чедип ап болур. Тываның чону бодунуң ээлчээнде хожудап калбас дээш, ийи дактыр күш-биле билекти сывырныпкаш, ажилдаар ужурлуг. Төлөптиг ажилдап, чурттаарындан өске орук чок, турбас-даа.

Частың байырлалы тургузукчу күш-ажылды силерге сөңнээр болзун. Кадыкшылыңар быжыглап, эки дыштанып алыңар, күш биске херек. Силерни чаагай амыдырал бүргезин, хууда планнарыңар күүсеттинер болзун, чангыс чер-чурттугларым.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы ШООРЖАК

Хүндүлүг чонум, эргим чангыс чер-чурттугларым!

Чон бүрүзүнүң, күрүне бүрүзүнүң төөгүзүңге чүс чылдар эртсе-даа, уттундурбас хүннер турар.

Ындыг хүннерниң бирээзинге Май 1-ни хамаарыштырып болур. МАЙ 1 — хөй-хөй чылдарда бистерге делегейниң ажилчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылганың Хүнү бооп келген. Бөгүн бо байырлал артык чүүлдерден болгаш албан езузундан хосталгаш, онзагай хүн — Частың, Тайбынның болгаш тургузукчу Күш-ажылдың хүнү бооп арткан. Чогум-на харын майның баштайгы хүннеринде бойдус чаарттыңар, бистиң чүректеривиске чүткүлдери, бүзүрелди, идегелди болгаш ынакшылды оттурар.

БҮЗҮРЭЭРИ дээрге бистиң чиик эвес эрткен оруувус Россияның күчүлүг бооп, чечектелип

сайзыраарыңа чедирип кээр дээни ол.

ИДЕГЭЭРИ дээрге бистиң шуптувусту, а эң-не кол чүве — бистиң уругларывысты езулуг чырыткылыг келир үеге, дайын чок тайбың делегейге, яды-түрөңги чорук чок, качыгдал мунгаравас, базындырбас чырыткылыг келир үеге чедирип кээр дээни ол.

ЫНАКШЫЛ дээрге чоок кижилеривиске, төрелдеривиске, төрөөн черивиске ынакшылыгыстыр.

Эргим чангыс чер-чурттугларым, Май бирниң байырлалы-биле! Силерге аас-кежин, чаагай амыдыралды, турум тайбыңны, ынакшылды, Ада-чуртувустуң чаагай чоруу дээш күш-ажылыңарга чедишкениңерни күзедим!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы ШКАРА-ООЛ.

Эргим чангыс чер-чурттугларым, хүндүлүг соңгукчулар!

Тайбынның, Частың, Күш-ажылдың болгаш Эп-сеткил каттыштырылганың байырлалы-биле Силерге байыр чедирдим!

Ол хүн бистер, чаңчыл езугаар, тайбың чаартыкчы күш-ажылыгыс болгаш бойдуштуң оттушкун чаартынышыкынынга өөрүшкүвүстү илередир бис. Мурнундагы чылдарда ышкаш, чүнүң-даа мурнунда Май 1-ниң байырлалы бистиң

чүректеривиске — Эп-сеткил каттыштырылганың, Бүзүрелди болгаш Идегелди, тургузукчу Күш-ажылды оттурар.

Сагыш-сеткилим ханызындан силер бүгүдеге быжыг кадыкшылды, чаагай амыдыралды, тайбыңны, чедишкениң күш-ажылды күзедим.

РФ-тиң ФХ-ниң Күрүне Думазының депутаты, Күрүне Думазының Кадык камгалап болгаш спорт талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы Ч.Ч.-Д. ОНДАР.

Чазак Даргазының ажил-албаны

СОРУЛГАВЫС: ЧҮГЛЕ АЖЫЛДААРЫ

Тыва Республиканың Чазак Даргазынга соңгукташ, ооң дүжүлгезинге олургаш, Ш.Д. Ооржак бир дугаарында Бии-Хем кожуунунга апрель 18-те ажил-албан кылып чораан. Ынчан Өөк сумузунга («Саян» совхоз турган) Шериг-оол Дизижикивич чед

бергеш, актив, чурттакчы чон-биле ужурашкаш, социал-экономиктиг хөгжүлдениң, чоннуң амыдырал байдалы-биле таныжып, ажык чугааны кылган. «Саян» көдээ ажил-агыйы буурап дүшкөн, чон ажил чок арткан, сумунуң социал-экономиктиг

хөгжүлдези дөвүнчүктөп баткан, чаксы хову-ажылдарыңа белеткелди хынамчалыг чорутпайн турар, суурнун, ында албан черлериниң, чуртталга бажыңнарының богу көрүш чок көвүдээн болган.

(Уланчызы 2-ги арында).

МАЙНЫҢ БИРИ

Майның бири
Сеткилдерни каттыштырган.
Базым бүрү
Сергек ырга үдеттирген.
Делегейде бөдүүн чоннуң
Демин, күжүн мөөнөп каткан
Демиселдин, деткимчениң
Дендии улуг чыыкы сен —
Майның бири!

Арат кижээ
Ак сүт сөңнээр найыры сен.
Демиселге
Демниң күштүн сүлдези сен.
Ада-чурттуң дайынынче
Аймак-сөөк деп ылгал чокка,
Маадыр чонум көдүрүлгөш,
Магаданчыг, байырланчыг
Майда бүрүн тиилеп каан —
Майның бири.

Хову, шөлде
Тараажыга йерээл бээр сен.
Коданнарга
Даңны уткуп аалдап кээр сен.
Хоорай, суурлар шиник кирген.
Кызыл оттар чивецнешкен.
Хоор чонну байырлалче
Кыйгы салгаш, базыптар сен —
Майның бири.

Мөгө күштүг,
Кара, сарыг, ак хол тутчуп,
Бөмбүрзекке
Ханның дайын сөзезин деп
Чамбы-диптиң кижилерин
Магаданчыг, байырланчыг
Частың улуг шуулганы —
Майның бири.

Николай ООРЖАК

СОРУЛГАВЫС: ЧҮГЛЕ АЖЫЛДААРЫ

(Уланчызы Эгези 1-ги арында).

Бо четпестерни эдер дээш, кожуун чагыргагы (даргазы В.Б.Хөвөнмей) биле суму чагыргагы (даргазы К.Б.Очур) кандыгдаа хемчеглерни албайн турары илерээн. Үстүндө айыткан болгаш өске-даа четпестерни кыска хуусаада эдерин, мында байдалды үндезини-биле өскертири эргежок чугула болу берген деп, Ш.Д.Ооржак санаан. Ону суму боду эдип шийттирлеп шыдавас деп көргөш, республиканың яамыларын, ведомстволарын орта кириштирер, оларга суму чагыргагы боттуг дузаны чедирер айтышкыны Чазак Даргазы берген. Ынчангаш бо албан черлеринге тус-тус даалгаларны онааган. Суурнуң чурттакчыларының хуралын (чыгыын) апрель 27-де эрттирерин дугурушкан, аңаа, сумуга, апрель 19-тан 27-ге чедир кандыг ажылдар кылдынганын түңнээр, моон сонгаар бо девискээрниң социал-экономиказын хөгжүдерде, чүпү кылырын тодарадыр, чоннун санал-аналын дыңнаар болган.

Тодараткан хуусаа эзугаар Өк сумузуңун чурттакчы чоннун хөй кижиде киржикчилик хуралы кедээ Культура бажынынга болуп эрткен. Оң ажылынга ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчыларының хүлээлгезин күөседип турар А.Т.Конгар, В.И.Лавриненко, ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчунуң хүлээлгезин күөседип турар Э.Х.Ооржак киришкен. Ол ышка республиканың Саң-хөө, Кедээ ажыл-агый, Культура, Өөредилге, Күш-ажыл яамызының сайыттарының хүлээлгелерин күөседип турар М.К.Нурсат, Л.С.Монгуш, В.О.Наксыл, П.А.Морозов, Д.Ш.Д.Хертөк, ТР-ниң Хереклекчилер эвилелиниң даргазы, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Х.Д.Монгуш болгаш өске-даа яамыларнын, ведомстволарнын харысалгалыг ажылдакчылары, кожуун чагыргазының төлээлери хуралга олуршкан. Хуралдың киржикчилеринден безин алырга, оң ужурудузаны улуг деп чүве билдингир.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка сөс берген. Эрткен сонгулдаларда Чазак Даргазының албан-дужаалына сонгул, улуг идегелди көргүскени дээш Өөктүн болгаш Бий-Хемнин сонгукчуларына өөрүп четтиргенин ол илереткен. 1997 чылда сонгулда кампаниязының үезинде сонгукчуларнын чагырларын колдуунда шуптузун күөскектенин дыңнаткан. Бий-Хемнин социал-экономиказын хөгжүдер дээш Чазак хүн бүрү кичээнгеи салып келген, дуза, деткимчени суму, суур бүрүзүнге, Туран хоорайга чедиргениниң чижектери ол чугаалаш, Өк сумузуңун социал-экономиказын хөгжүдер

ЧУРУКТА: хурал үезинде.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

риниң чугула айтырыгларынга доктааган.

Өк суму чагыргагының даргазы К.Б.Очур сумуңун социал-экономикагын хөгжүлгезиниң байдалын, моон сонгаар чүпү кылыр деп турарын хуралдың киржикчилерине таныштырган. Сумуда 285 өг-бүлде 1011 кижиде чурттап турар, оларнын иштинден 59 өг-бүле чединмес амьдыралдыг, 189 кижиде ажыл чок. Кедээ ажыл-агый кооперативи буурап дүшкен. Хамааттылар чаксы хову ажылынга белегелди чорудуп турар, үрезин, кывар-чаар материалдар, техника чедишпес, ону четчелээр хемчеглер алдынган. Кем-херек үүлдери, оорлар, арагалаар чоруктар хөй болуп артпышаан, оң-биле демисел кошкак дээрзин ол айыткан.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Өк сумузуңа апрель 18-те сургакчылап чоран соонда, ында берге байдалды эдер талазы-биле берген айтышкынын канчаар күөседип турарын ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчыларының хүлээлгезин күөседип турар А.Т.Конгар чыылганнарга чугаалаш берген. Кыска хуусаада республиканың яамылары, ведомстволары бо сумуга эвээш эвес чүүлдерни кылганын демдеглээн. Чединмес 59 өг-бүлеге дузаны чедирер, оларнын чамдыктарын изиг чем-биле чемгерер хемчеглерни алган. Херээженер чөвүлелин тургускан, сумуңун чонунун, уругларынын кадыкынын байдалын эмчилер хынап көргөн болгаш өске-даа ажылдарны чоруткан. Сумуңун чурттакчы чонунун социал байдалын экижидери-биле моон сонгаар кылыр ажылдарны тодартканын Алдын-кыс Темир-ооловна чугаалаан.

ТР-ниң Кедээ ажыл-агый яамызының сайыды Л.С.Монгуш сөс алгаш, буурап дүшкен «Саян» кооперативтиң орунуга чаа «Могай» күрүнениң каттышкан

бүдүрүлгезин Чазак доктаалы-биле тургусканын дыңнаткан. Бо бүдүрүлгө тараа, картофель болгаш хаван өстүрер ажыл-агый болур. Оң үш вариантызын төлөвилеп кылган, кайзы энде бо черге тааржырын чоокку үеде шилип алыр. Бо чылын бүдүрүлгө 400 га тараа культураларын тарыыр, үрезин, кывар-чаар материалдар, артык кезектер-биле яамы дузалаарын сайыт чугаазынга айыткан.

Өк сумузуңун социал-экономикагын хөгжүлгезинге хамаарыштыр он тос кижиде саналын хуралга берген. Кол кичээнгеи олар сумуңун чурттакчылары бодун боду аш-чем продуктулары-биле хандыртынар дээш, кызымак ажылдарынче угландырганнар. Бо девискээрге малды, кушту өстүреринге тараа культураларынын, ногааларнын чаагай дүжүдүн алырынга бүтү-лө таарымчалыг байдалдар бар. Оң-биле чергелештир кат, тоорук, мөөгү, эм ойттар, аң-мең, болгаш бойдуустун ажыглап болур өске-даа хайыралы элбек. Чүглө кижиниң эки ажылдарындан хамааржырын айытканнар. «Кыры шимчээр, хырын тодар» деп чоннун мерген угаадын хандыр билип, тодуг-догаа, бай-шыгырак болур дээш ажылдарынче чыылганнарны кыйгырганнар.

ТР-ниң саң-хөө байдалын чогумчудар база буураашкын талазы-биле федералдыг албаның девискээр органынын удуртукчузу В.Т.Ховалыг саналына мурнунда турган кооперативтин өрезин чоокку үеде шуптузун үндүр бижири шийтпир хүлээп алганын чугаалаан. Чаа бүдүрүлгө өрө чокка ажылдап эгелээр, Ынчангаш мал бажын өстүреринге, картофель, ногаалар культураларынын чаагай дүжүдүн алырынга, орулгалыг ажылдарынга таарымчалыг болганын айыткан.

ТР-ниң Чонну ажылче хаара тудар департаментиниң ажылдакчылары Өк сумузуңун ажыл чок кижилерин ажылга хаара тудар дээш, боттуг хемчеглерни аңаа чоруткан. 189 ажыл чок кижини сезоннуг ажылдарга хаара тударын, 149 кижини доктаамал ажыл-биле хандыраарын шийттирлээн. Ол дугайында ук департаментиниң удуртукчузу В.С.Чаж-оол хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлгө яамызынын сайыды Д.Ш.Д.Хертөк саналына чединмес өг-бүлөлөргө, хамааттыларга кандыг дузаны чедирип болурун чугаалаан. Берген чагыг эзугаар үрезинерни тыпкаш, сөөртүп чедирип бээр, оң чарыгдалын боттары телээр болгаш өске-даа ачы-дузаны чонга чедирер болган. Сумуңун чединмес 59 өг-бүлезин аразынга чаагай дүжүт дээш мөөреини чарлаар, ораннын бүдүргөн артыкшылдыг продукциязын яамы боду садып алыр. Оон өске кандыг дузаны пенсионерлерге, амьдыралы чединместерге, хайгааралы чок арткан уругларга, кадыгы кошкактарга чедирип болур аргалыын сайыт таныштырган.

Хуралга санал берген сумуңун чурттакчылары Л.А.Биче-оол, С.Д.Лапчаа, Аяс Ховалыг, Ольга Кылган-оол болгаш өскелер-даа ТР-ниң Чазак Даргазынга Ш.Д.Ооржактын сонгулдалары-биле байырын чедиргеш, оң берге болгаш харысалгалыг ажыл-чорудулгазынга чедишкенин күзээт. Сумуңун социал-экономикагын хөгжүлгезин экижидеринче Чазактын, оң Даргазы Ш.Д.Ооржактын сагыш салып турары дээш, сумуңун чурттакчыларынын мурнундан өөрүп четтиргенин илереткенер. Салдынган сорулгаларны, ылаңгыя мал, чер ажылын хөгжүдеринче, чоннун

социал байдалын экижидеринче утланган ажыл-херекти амьдыралга боттандыраары-биле каш дакпыр күженишкенин ажылдаары олар хүлээнгенер.

Башкы С.Д.Лапчаа чаа тургустунган «Могай» күрүне бүдүрүлгезиниң директорунга С.Д.Даржааны кедээ ажыл-агый яамызынын томуйлаарына сумуңун чону таарзынмаанын, ону хүлээп албайн турарын саналынга чугаалаан. Сумуңун хөй кижиде ат салган удурланган бижиин Чазак Даргазынга ол дамчыдып берген.

Санал берген сумуңун хамааттылары уруглар, культура албан черлеринде, социал хандыр-рылдаа четпестерге доктаап, оларны эдип алырда, чүпү кылырын чугаалааннар. Чазактын деткимчезинге даянып алгаш, сумуңун социал-экономиказын дээрелерин одуруунга чедир хөгжүп болурун аргалары, курлавыры өөкчүлдерде барынга бүзүрелин олар илереткен.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак чоннун хуралынын түңнелин үндүргөн. Бистин сорулгавыс чангыс, ол дээрже чоннун амьдыралын экижидери болур, хүн келген тудум-на, бурунгаар хөгжүүр ужуруг бис деп, ол эгезинде демдеглээн. Маңаа санал берген кижилерниң чугаазындан алырга, четпестерни кыска хуусаада эткеш, яды амьдыралдан дүргөн уштугаш, тура-соруктуг, эрес-көжээ ажылдап тургаш, бай, тодуг-догаа, омак-хөглүг чурттап болур-дур бис. Ынчангаш амьдыралды экижидери-биле суму чагыргазындан эгелээш, өг-бүле, кижиде бүрүзүңге чедир шудуругу ажылдарын рынок экономиказы негеп келгенин ол чугаалаан. «Часкы хүн чылдыг хемчегер» деп чоннун мерген уткылыг чугаазы шыны сөглээш, ындыг болганда, чер ажылын агротехниктиг чурумнар эзугаар хуусаазында организастиг чорударынче чыылганнарны ол кыйгырган. Орта хамаарышкан бодунун сүмелерин, саналдарын берген.

Бий-Хемнин болгаш Өк сумузуңун хөй национал ажылышчи, мерген угаанныг чону төрүттүнген черин чаартыр, оон социал-экономиказын хөгжүдер, боттарынын амьдыралын экижидер дээш, бүдүрүлгө ажылдаар долу арга-шинээ барынга Шериг-оол Дизижикович бүзүрелин илереткеш, оларнын ажылынга чедишкенин күзээт.

Ш.Д.Ооржак хуралдың кежигүннериниң айтырыгларынга харыылаан.

Өк сумузуңун чурттакчыларынын хуралына кирген саналдарны, сүмелерни, шүтүмчүлдерни амьдыралга боттандыраары-биле хемчеглерни ТР-ниң Чазак болгаш суму чагыргагы чоокку үеде ажылдап кылырын хуралга шийттирлээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КАЖЫДАЛДЫҢ ТЕЛЕГРАММАЛАРЫ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Красноярск крайнын губернатору Александр Иванович Лебедьтиң озал-ондакка таварышкаш, элекке мөчээни-биле кажыдал телеграммаларын чоруткан. Ында айтыш турары болза:

Эргим Инна Александровна!

Тыва Республиканың Чазаа болгаш Тываның хөй националдыг чону Силернин өөөр ээзи, уругларыңарнын адазы, Россиянын алдарлыг оглу — Александр Ивановичиниң озал-ондакка таварышкаш, элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

Бистерни ақы-дүмалышкы, найыралдыг харылзаалар холбаштырып турар, оң деткимчезин, кожаларыңа дуза кадарыңа кезээде беленин доктаамал ап, көрүп келген бис. Бис ону тайбың тургузукчузу, дайынчы, мерген угаанныг удуртукчу деп билип турар бис.

Силерниң кызыгаар чок чидири-нерни билип, Силерниң-биле кады

кажыдап тур бис.

Туттунуп, быжыгылаңып көрүңер, Силерниң кажыдалыңарны Бурган өршээр болзун.

Хакас Республиканың Чазак Даргазы Алексей Иванович Лебедьке

Силерниң акыңар Александр Ивановичиниң озал-ондакка таварышкаш, элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды хүлээп ап көрүңер.

Силерниң-биле кады кажыдап тур бис, Силерниң чидириңерни деңге үлежип тур бис.

Красноярск край чагыргазыңа

Тыва Республиканың Чазаа Красноярск

крайнын губернатору Александр Иванович Лебедьтиң озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле край чагыргазыңа болгаш крайнын чонунга ханы кажыдалды илередип тур бис.

Кожа-хелбээ харылзааларны быжыглаар дээш хөй болгаш үре-түңнелдиг ажылдап келген Александр Ивановичини Тываның хөй националдыг чону эки билер. Красноярск крайнын болгаш Тыва Республиканың аразында культура-экономикагын кады ажылдажылга дугайында эрткен чылдың август айда чарган дугуржулга оң күженишкенин ачызында боттанып эгелээш. Биске келген коргунчуг медээ оң бодалдарын күөседиринге, кады ажылдажылганы улам калбартырынга шаптык катпас болгаш харын улам калбарар болгаш оң чырыткылыг тураскаалы болур.

Тыва улус Силерниң-биле кады кажыдап, Александр Иванович Лебедь-

ти мөңгөде сактып чоруур.

Ермаковск район чагыргазыңа

Тыва Республиканың Чазаа Силерниң районнуң девискээринге болган озал-ондакка база аңаа районнуң чагырга даргазы Василий Константинович Роговойнуң база район чурттакчыларынын мөчээни-биле чагырга черинге, бүгү чонга ханы кажыдалды илередип тур.

Хөй националдыг тыва чонну болгаш биске чоок кожаларыысты чаагай болгаш чылыг харылзаалар кезээде холбаштырып келген. Элекке мөчөө эш-өөрүвүс дээш Силерниң-биле кады кажыдап тур бис.

Телеграммаларга Тыва Республикаың Чазаа Даргазы Ш.Д.Ооржак 2002 чылдың апрель 29-та ат салган.

Дугаары НР 27-30-шо.

Чазак Даргазының соңгулдазының үезинде бүгү-ле массалыг информация чепсектерин боттарынга трибуна кылдыр ажылгаар, боттарының элдеп-эзин бодалдарын улуска сыгаарын оралдажыр кижилер барын чон база катап бүзүрөп көргөн. Ындыгларның бирээзи Сергей Семенович Конвизтиң телевидениеге үнүп келгеш, кады чугаалажыр олурар кижилерни-даа хүндүлөп көрбөзүн, оларга мырыңай шаптыктыг, халалыг болуп келирин каш катап көрбөдүвис дээр. Ооң ынчан кордакчы турган Станислав Пивоваровтун бүзүрөттирген кижизи болуп алгаш, бүдүн дамчыдылга дургузунда оозунуң адын безин адавайн, чаңгыс-ла Ш.Д. Ооржакты адап-сурап, чүзүн-бүрүн сөстөр-биле ону бактаарынга өйлежип-ле, чүгле «чараазы чаштаар» турганы карактарыгыста олчаан чуруттунуп артып калган.

Шынында Пивоваров + Конвиз деп каттыжышкын бо соңгулдада республиканың удуртукчузун язы-бүрү барчок буруудадышкыннарның, кара технологияларның күжү-биле удуп кааптарынга ынарып, ону оппозицияның ниити күжү-биле ап октаптарынга дендии идегээрнер. Реформалар эгезинде-ле дүрген акшалар-биле байып бергеш, Москваже шиглепкен С.Пивоваровтун ам хенертен кестүп келгениниң сорулгазы — Ш.Ооржакка хамаарыштыр кончуг «компромат» бар деп кезек улуска хөөктүрүпкеш, кордакчының эргезин ажылгап алгаш, республиканың бирги удуртукчузун ам-на ап октаптар деп сүлчээлежилеге киржип келгени. Бодун та чүү кончуг шыны, хамык чүвени билир, кымдан артык угаанныг кылдыр боданыр боор чүве, оларның турамыккайы четчир болгаш арттар дээрзин чугаалаар-чугаалаваска-даа билдингир. Ынчаар чаңнаттынарының ужуру билдингир: чону-

нуң деткимчези-биле Шериг-оол Ооржак оларга эң-не улуг күш, эрге-чагыргаже кирип алырының эң улуг моондаа болгаш оларга хууда олча-ажык тывар аргаларны бербес база холу арыг эвес кижилерге баш миннир байдал тургуспас. «Ооржакты тиилеп апсывысса-ла, арткан бүгү чүве холувусче чайгаар кирип кээр» деп санап, бодап олурганнар болбайн аан. А ону бөлөн-селен тиилеп алыры ыңдыг-ла амыр эвес деп чүвени төнчүзүнге чедир-ле олар медереп билбээрнер. Ынчангаш оларның шиштериниң баштары ала-чайгаар-ла Ш.Ооржакче угланган болурунда база кайгамчык чүве чок.

хайтаарга, судче оларны бербейн турганындан пат амдажып калган болгаш ам-на-ла меге медээрлер, доктаамал дорамчылаашкын дээш харылаарындан сестип эгелээш, «камгаланырының дээштиг аргазы халдаашкын» дээн ышкаш, Ш.Ооржакче база катап халдап эгелээш.

Солунунун бирги арнында редакцияның ол үндүргөн материалында олар өөрөнгөн чаңы-биле база катап хамык чүвени бажындан будунче кылдыр дедир салып алган. Судче кириер болза, чайлыг ойнап ап болур, болза-даа ужу-мажыр чок, кижиз мөзүзүнге дүүшпес, уй-балай, меге-сога материалдарны «сарыг парлалга» эңме-тикчогу-

херек кырында кандыг болганын тайылбырлап, ол талазы-биле Чазак хуралынга айтырыгны чугаалашкаш, чонга ажы-биле дыңнаткан турган. Ынчап турганының кадындан ол удурланыкчылар ол-ла 800 муң долларын Ш.Ооржакты алган кылдыр шыныдарын оралдажып, соңгулда үезинде буруудадышкынның кол барымдаазы кылдыр ушта тыртып келгеннер. Ынчамайн аан, Ш.Ооржакты буруудадыр чүве тып чадап каш, канчаар-даа аайын тыппайн, соңгулданы ол нүгүл-мегениң дузазы-биле ойнап алыр бодааны ол. Чонче ыңдыг оптуг-меге нүгүлдү ыт чокка сыйрыптар кылдыр октаарга-даа,

хамык чүвени дедир баштандыр салырынга мергезээн солун редакциязы (ооң артында Конвиз турар) чүү-даа чүвени боттарының хире-шаа-биле хемчээр болганы ол-дур. Олар моральдыг когарал дээш акша ойнап алыр болза, кандыг-даа уруглар бажыңы бодап чытпас, дүрген-не боттары кармактай шаап алырлар. Чаңгыс эпчок сөс дээш безин судтажыр, ооң моральдыг когаралын алыксаар боттарынга еске кижилерни канчап ытпайн денеп чыдар боор? Оларның үүрмек сеткилди, ыңдыр арын-нүүр чогу, туразының улуу, хай-чазыыл чогу кызыгаарын эртип барган. Кижилер куду көөрү, ол хамаанчок тыва чонну базынчактаары таан хоранныг. Ш.Д. Ооржакче туразы улуг, уш-баш чок халдаашкыннар чамдык-чамдыкта бүдүн чонну куду көргени кылдыр сагындырып келир. Сактырга, боларның соңгуп алганы чонун баштыңы, шыырак дээн-не кижизи ол хире «куду» болганда, арткаанарындан чүну манаар боор диксээзиг-даа. Мында чажыртылган хевир-биле республиканың чонун бастырының, куду көөрүнүн оралдажышкыннары чок эвес хире.

Ынчангаш чон ортузунга сандарал тарыксаар, уш-баш чок, угаан-сарыылга дүүшпес, хоп-меге чүүлдер парлаар солуннар редакцияларын хоойлу езугаар хорувас болза, мындыг кижилер бажы эттенип баргаш, кандыг-даа айылдыг кыйгырыларны массалыг информация чепсээн таварыштыр чорудуп болур деп, кижиз дорту-биле айылзынып каразып олурар. Суд органнары «сарыг парлалганың» чамдык редакцияларын республиканың бирги удуртукчузун чаңгыс эвес удаа дора көргенин барымдаалааш, чогуур хемчегни оларга онаар ужурулу. Кижиз бүрүзү кылып чоруур чүүлдери дээш, бурган номналында көргени ышкаш, аас-биле-даа, сагыш-биле-даа кылып чоруур үүлгедиглери дээш харысалганы тудар апаар.

Надежда ЭРГЕП.

НҮГҮЛ ДЭЭШ ХАРЫЛААР АПААР

С.Конвиз 1999 чылда «Риск информ» деп солунну ажыдып алгаш, ону дамчыштыр бодунун хууда идеяларын, чигзинчиг бодалдарын тарадып, солунну чон ортузунга сандарадыкчы хөөннерни нептередириңиң, чамдык улуска алаңзынчыг байдалды тургузанының чепсээ кылып алган. Сергей Конвиз бодунун үезинде «бензин хааны» деп атка кирип, соңгаартан бензин эккеп, ону Тывага садып турган. Ол бизнестинге кезек үеде ыт-шимээниң-ле турган, ол дээш судтарга та чеже чаргыл-дашкан кижиз. Ам бензин бизнестинде ооң фигуразы дорту-биле көзүлбестей берген. Ам ооң амдыралчы эрге-ажыктары ук солун-биле холбажы берген болгаш чоокта чаагы аштырышкындан чөгөнгенинден улам дам кылыгы хайнып, халдаашкыннарның хевирлерин сайзыраңгайжыдып эгелээш. Ооң бир чижээ «Риск» деп солуннун сөөлү дугаарындан көрүп болур. Аяа черле долган редакция кызыгаарын ажыр чеже-даа

биле парлап үндүрзе-даа, Ш.Д. Ооржак чаңгыс-даа оларның-биле судтажып көрбээн. Ол оппозиция ниитилеге турар ужурулу, ол демократияның бижиттинмээн дүрүмү деп санаар. Ынчалза-даа чүү-даа чүве өй-хемчээлдиг болгай, демократияга сылдап алгаш, чамдык кижилер уш-баш чок барып, корум-чурум чок чоруктарны ниитилеге норма-чижек хевирлиг кылдыр суртаалдап, хоойлу-дүрүмнүн кызыгаарындан эрттир нептередиң эгелээр болза, ону чогуур черинге билдиндирер апаар.

Бо удаада С. Пивоваровтун кордакчы адын, ооң кордакчы эргезин мурнунга тудуп алгаш, Ш.Ооржактың удурланыкчылары хөлүн эрте бергеннер: куруг черге агаа 800 муң долларны шамнап, ону дорт-ла боду кармактап алган ышкаш кылдыр үндезин чок буруудадышкынны октааннар. Бурунгу чылын-на бо кезек кижиз боттарының солуннарынга ыңдыг материалдар бижип туруп бээрге, байдал

кижилер дузакка туттунмааннар.

Оппозицияның талалакчылары республиканың бирги удуртукчузун бажындан куду кара кузум ышкаш, балаттынмас меге-биле дуглай кудукпан бис деп бодааннар, а херек кырында ол салып чыткан какпазынче боттары кире бергеннер. Ам ол бүгү меге, нүгүлчү чүүлдер дээш, бирги удуртукчузун кижиз мөзүзүн куду көрүп доорамчылааны дээш суд мурнунга харыны тудар ужурулу.

«Риск» солунда көзүлдүр-ле база катап мегелеп бижээниң ол материалының ады безин херечилеп турар. Бир эвес оларның мегезин туткаш, Ш.Ооржакка моральдыг когаралды төлээр кылдыр редакцияны суд онаап каар болза, ол акша-түннү уруглар бажыңынче дорт шилчидип бээриниң дугайында чоокта чаа республика солуннарынга, радио, телевидение дамчыштыр парлалга албаны дыңнаткан болгай. Барып-барып Ш.Ооржак ыңдыг акшаны бодунга ап чыдар боор харын. Биле тура-ла, ежегээр

БЕЛЕК

«Чүгле четтирдим дээр мен»

Апрель 27-де Кызыл хоорайның Арат шөлүңгө дайының болгаш күш-ажылдыг хоочуннарынга, инвалидтерге май 1, 9 байырлал хүннеринге тураскаадып, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы «Ока» маркалыг автомашиналарны тывыскаан.

Байырлыг митингиге Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак киришкеш, дайының болгаш күш-ажылдыг хоочуннарынга байыр чедирген чылыг, чымчак сөстөрнү чугаалаан. Бо чылдың төнчүзүнде 40 ажыг автомашиналарны алыры көрдүнүп турар деп дыңнаткаш, моон-даа соңгаар эрге-чагырга органнары хоочуннары деткип чоруурун ол чугаалаан.

Амгы үеде республика де-вискээринде инвалид кижилерге, кырганнарга, чедимчези эвээш өг-бүлелерге социал дуза көргүзөр 21 төп ажылдап турар. Тыва Республиканың Чазаа социал адырларны моон-даа ыңай хөгжүдеринге улуг кичээңгейни салып, дузаны көргүзүп турар. 2001 чылда Би-Хемнин Хадын сумузунга Кызыл хоорайның хоочуннар болгаш инвалидтерниң бажың-интернадының салбырын ажыткан. Республиканың барыын кожууннарының дилээ-биле Ак-Довурак хоорайга инвалидтерге эмнелге-социал экспертиза эртирер бюрону ажыткан. Аңаа немей угааны чегей

болгаш туберкулезтан аараан кижилерге хыналда бюрозун база ажыткан. Ол ышкаш кеземче херээн эрттирип чорааш хосталган аарыг кижилерге Сукпак суурда тускай бажың-интернатты база ажыткан. Апрель 29-та 30 олуттуг республиканың реабилитация төвүн байырлыг байдалга ажыткан. Бо чылдың ийиги кварталында назы четпес уругларга социал-реабилитация төвүн болгаш «Гуманный» деп азырал-тежээл төвүн ажыдары көрдүнүп турар.

ТР-ниң Чазаа «РФ-тиң де-вискээринге инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» Федералдыг хоойлуну күүседир-

биле Ада-чуртун Улуг дайының киржикчилеринге эрткен чылга бодаарга, 2002 чылдың бюджетинде 2 катап хөй акшаландырышкыны көргөн. «Яды чорукту болдурбас», «Инвалидтерге социал деткимчени көргүзөр» деп республиканың тускай угланышкынның программаларының акшаландырышкыны 6 катап өскөн. Бо хүннерде «Улуг назылыг кижилерге 2004 чылга чедир дузаны көргүзөр» республиканың тускай угланышкынның программаны ажылдап кылып эгелээш.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының мурнундан ВАЗ-111130 «Ока» маркалыг автомашинаны дараа-

зында хоочуннар, инвалидтер алган.

Петр Ефремович Агошков, Айрат Дарымаевич Ховалыг, Борис Шомбулович Лама, Виктор Константинович Горев, Николай Иванович Астахов, Хертек Амырбитовна Анчымаа-Тока, Долчанмаа Шожулбеевна Бай-Кара, Михаил Алексеевич Назаров, Капитолина Абрамовна Королева, Фабрик Сурунмаевич Сат, Петр Васильевич Астафьев болгаш өскелерни-даа адап болур.

1975 чылда төрүттүнген, шериг албан-хүлээлгезин күүседип тургаш, кемдээшkindен инвалид болган Айрат Ховалыг бодунун хуузунда өөрүп чет-

тиргенин ТР-ниң Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржакка хамаарыштыр мынчаар илеретти:

— Дайыңга киржип чораан хоочуннарга, инвалид кижилерге дуза көргүзүп чоруурунга чүгле четтирдим дээр мен. Шериг-оол Дизижикович ооң мурнунда меңээ ийи өрээлдиң чаагайжыдыр туткан бажының бээринге дузалаан. Ам бо удаада «Ока» маркалыг автомашина алганым дээш, Чазакка база катап четтиргенимни илереттим.

Майның байырлалдарынга уткуштур ниитизи-биле 46 кижиз хөлгелиг болган.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТА: шаңналга бээр «Ока» автомашиналар. В. БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Саннар, фактылар

2002 чылда бирги кварталдың көргүзүглери-биле алырга, мыйыстыг бода малдың бажы 2358 болган. Ооң иштинде саар мал 1320. «Малчын» күрүне каттышкан бүдүрүлгедө 913, «Мөген-Бүренде» — 1083, «Тоолайлыг» көдээ ажил-агый кооперативте 362 баш бар.

Шээр мал бажы 36303, хой 33213, өшкү 3090. Чылгы мал чүгле 12 баш арткан.

Мыйыстыг бода мал дээрге сарлык, шээр мал — чолдак болгаш семис кудруктуг кара баштыг ак хой. Өшкү колдуунда ангор уксаалыг.

Улуг назынныгларның тайылбыры-биле алырга, бурунгу уксаадан сарлык арткан. Ооң азыралының технологиязы сөөлгү чылдарда хажыттынып турар. Мал оорундан камгаланыры-биле сарлыкты өдекче кирип турар. Өдекке тургузарга, туда кадарарга, бо малга таарышпас. Арыптар, эдержилгеже сарлык бугазы

кирбес. Сарлыкты кадарып, бөлүп болбас. Ону ырактан анаа бараадаар, хайгаараар. Ынчалза-даа сарлыктың сүдүн саап ижер, сарлыкты чүк чүдүрер кылдыр чаажыктырып болур.

Ада-иези угундан мал ажилдыг чораан Ак-оол Кара-Донгак Мугур-Аксы суурга хууда дузалал ажил-агыйынга бир каш чыл дургузунда сарлыктар өстүрерин шенээн. Кижиниң холу-биле

ҮЕНИИҢ ЧАА БИР БАГ

белеткеп кылган мал чөмөрүнге сарлыктың хөөн, тура чок болганынга малга ынак, алыс боду сонургак кижги хараадаан. Сарлык аң төрөлдиг, тайгаже тыртылар. Агаар-бойдус чүдөрей бээрге, сарлык иштик черге таарышпас болган. Ынчангаш сарлыктарын төрелиниң дагда кыштаанга чедирер ужурга таварышкан. Ол аалдың, Ак-оол Кара-Донгактың сарлыктарын мал оору бир катап коданың карартыр оорлай берген.

— Чогум хой, өшкү суур чанынга өзүп-ле ор. Одар-белчири четчир — деп, ол чугаалады.

Ак-оол Кара-Донгак дег малын малдавышаан, суурнуң кайы-бир албан черинде, организациясында ажилдап турарлар эвээш эвес. Өг-бүлезинге, төрөл бөлүүнге азыраан малы, ажилдап алган акша-төгери-биле олар өмөк-дуза бооп чоруур. Ынчалза-даа кожуунуң экономиказын көдүреринге күрүне каттышкан бүдүрүлгелер, көдээ ажил-агый кооперативтериниң деңзигүүрү улуг болбайн аан.

Ол дугайын кожуун чагыргазынга, көдээ ажил-агый эргелелинге киргеш, сан-чугагай-

Мөнгүн-Тайга кожуунуң чагыргазының даргазы Алексей ДОНГАК

лар-биле танышкаш, эскерип көрдүвүс. Кожуун чагыргазының даргазы А.К.Донгак-биле каш-даа ужураштывыс. Алексей Кунгаевич биске дузалажырының магазы-биле дузалашты. Мөнгүн-Тайганың эрткен, амгы болгаш келир шаг-үезиниң дугайында тайылбырын алдывыс. Чагырыкчының төрүттүнген, өскөн чери — Мугур-Аксы. Эртеми — инженер-механик. Красноярскиниң көдээ ажил-агый институтунуң көдээ ажил-агый механикастаа-

рының факультетин дооскан. Өг-бүлезиниң херээжен ээзи — физика-математика башкызы, Мугур-Аксы ортумак школаның директору. Үш кыс, ийи оолдуг: дөрт кижиге студент, хеймер оол — онгуклааччы.

Шак ындыг дем-билелиг, кадыкожа чурттап

шынарлыг. Дылды шын ажыглап билири кижиниң чонга эл-хол хамаарылгазы, сүзүк-чүдүлгезиле болгай. Чагырыкчының демдеглээн бир бижимелин номчукчуларга ол хевээр бааралгадыксадым:

«Бурунгу өбелеривистин арткан бир бөлүү Моолдун сенгел тываларынга чоруп тургаш, эскерген чүдүлдерим бо. Ында тывалар, казахтар холуй чурттап турар. Өглер аразы чоок хонгулап алган болгулар. Азырап турар малы ийи аңгы уксаалыг. Казах кижиге чирик кудруктуг сарыг хойларлыг. Тыва аалдың хою кара баштыг ак, езулуг шаандагы тыва хойлар. Ол хойлар аразында каттышпас. Казах, тыва шээр мал уксаазы хевээр артып турар. Чайгы үеде тыва хойнуң кудуруунун аразында мыякты кезээде аштаар. Чүге дизе семис калбак кудруктуг ирттиң мыяа черге дүшпес болгаш кудуруу чыдып курттуй бээр.

Мөнгүн-Тайгага 1985-90 чылдарда Алтай Республиканың девискээринден уксаалыг кара өшкүлери эккеп турган. Оон чөөгүн март-апрель айларда дырап алыр. Ол чөөк кончуг улуг өртектег. Сенгел сумузунга чеде бээревиске, солун чүве

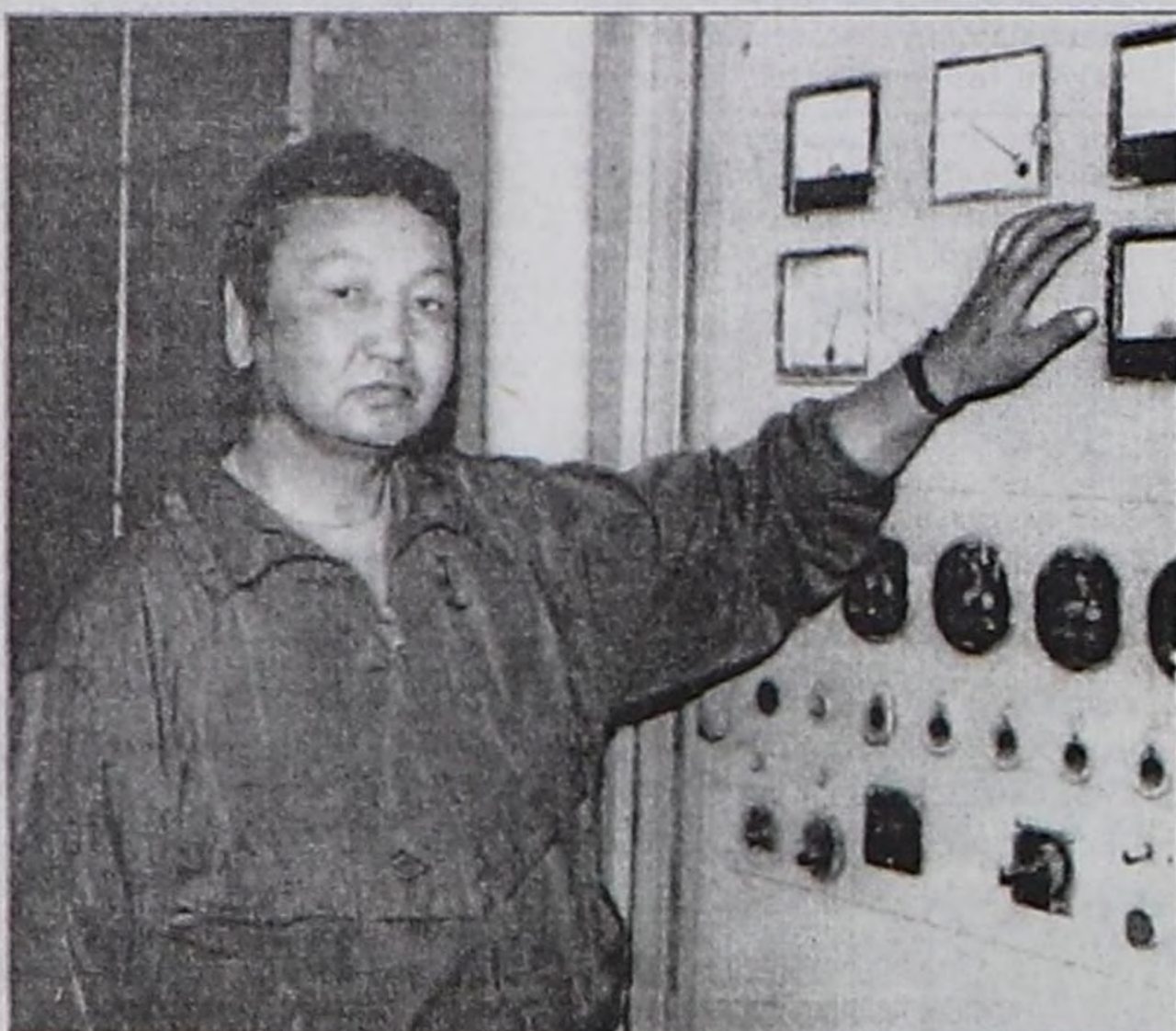
«Самнап, Эрткен дыштаныр хүнде Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрынга артист Луиза Мортай-оолдун чогаадыкчы ажыл-ижинге тураскааткан «Самнап, ырлап, ойнап берейн» деп кезээзи болуп эрткен. Көрүкчүлөр зал шыгырт долу.

Луиза Мортай-оол Москваның Гнесиннер аттыг училищезин чагыскурсчу эш-өөрү Орлан Дамба-Хуурак, Альберт Хомушкун, Римма Сарыг-Хуурак, Айдын Мортай-оол, Эльвира Докулак олар-биле доозуп келгеш-ле, хөгжүм-ши театрынга ажилдап эгелээн.

Луиза Мортай-оол ылаңгыя эстрада ырларының күүселдези-биле аныктар

күштелген. Ындыг уругларны, бир дугаарында, эмнелге албан черлеринче чедирип, эмчиниң долу шинчилгезин эртирип, кадыкшыл байдалынга үнелди бээри чугула дээрзин хурал сагындырган. Наркоманияның назы четпестер ортузунда нептерээни-биле кичээнгейлиг хыналданы чорудуп, тускайлаттырган арга-хемчеглерни чорудары күзенчиг дээрзин В.И.Матвиенко бодунуң чугаазынга демдеглеп, республикалар, крайлар, областардан эки болгаш багай ажилдап турарларның ажылын деңнеп, түңнелди үндүргөн. Оларның аразындан Тыва Республиканы адап, ук доктаалга хамаарыштыр шүшпөң ажилдап турарын шүгүмчүлээш, 2 демдекти салып, 3 ай болгаш бо чидиг айтырыгың талазы-биле тускай дыңнаарын сагындырган.

Айрада МОНГУШ.

Селектор хурал

Назы четпестер аразында тояр чоруктарны болгаш кем-херек үүлгедийишкенин болдурбазы-биле база хайгаарал чок чер кезип чоруур уругларның салым-чолун шиитпирлээри сонгаарладып болбас айтырыгларның бирээзи апарыш, күрүне политиказынче шилчээн.

Россия Федерациязының Чазаа ол дугайында тускай доктаалды хүлээп алгандан бээр элээн үе эрткен. Эрткен үениң дургузунда Россия Федерациязының субъектилеринге кандыг боттук хемчеглер алдынганын сайгарып чугаалажыры-биле селектор хурал Россия Федерациязының Чазак Даргазының социал-политика талазы-биле харыялаар орадакчызы В.И.Матвиенконун удуртулганы-биле апрель 27-ниң хүнүндө болуп эрткен.

Селектор хуралдың ажылынга

федералдыг яамалар: Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө, Өөрөдилге, Кадык камгалал, Иштиги херектер дээш, өске-даа харысалгалыг черлерден төлээлер киржип, сайгарылганы кылган.

Бо кыска үениң дургузунда чер черлерге 3 муң олуттуг 70 албан черлери ажилттынган, 250 муң хайгаарал чок чер кезип тояап чораан назы четпестерни өг-бүлелеринге эгидип, тускай комиссиялар профилактик ажилдарны кылып эгелээн. Чурттап турар чери болгаш ат-сывы тода билдинмес уругларны тодарадыр ажилдар

КАТТЫШТЫРЫКЧЫ ТЕВИИ

болза, ол-ла өшкү ында артып калган. Бис ук уксааны чидирип алган болдувус. Ылаңгыя ангор өшкү-биле хайнакташтыргаш, чүгле Тывада, Россияда эвес, делегейде бир онза хевирни ышкынганывыс ол. Өшкү чөөгүн сенгелчилер база дырап турар. Ынчалза-даа март айда эвес, оон орайтадыр. Өшкү чөөгүн эрте дыраарга, кышкы хепти эрте уштуп кааптары-биле демей. «Кышкы хеп чокта», кыш ажары кижиге-даа, малга-даа хорамчалыг...

Таарымча чок байдалдарның уржуу-биле чингине тыва өшкү кожуун девискээринде төнгөн. Өске черлерде арткан чадавас. Алтай Республикадан садып алганывыс уксаалыг өшкү — боттарывыстың-на бурунгу малывыс. Ону танывайн барганывыс — төөгү билбезивис».

Чагырыкчының демдеглей бижээн номчуп оргаш, Борис Казырыкпайның кыска одуругларын сактып ор мен:

Берге өйде белең херек

бүтпейн барза,

Мерген кижиге бодун

бактаар,

Мелегейлер эжин бактаар.

А.К.Донгак тус черниң кадыг-дошкун агаар-бойдузунга боттук ажылдап шыдаар бир баг команданы тургузуп апкан. Чаңгыс кижиниң экинге чүк аар. Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактың деткимчезин Алексей Кунгаевич бирги ужур-дуза-

лыг деп санап турар. Ылаңгыя федералдыг деннеге шийтпирлээр айтырылгарга. Ол дээрге орук, харылзаалар тудуг-сууру. Чаа шаг-үениң теви каттыштырыкчы уг-шигилг. А.К.Донгактың ада-иези бо хүннүң чедип келирин күзеп чораан. **Оларның чагы бо: тус черге тааржыр шээр мал уксаазы чүгле сенгел тываларында арткан.** Дугуржулгалар езугаар калбак кудуруктуг, эьди этсиг, мүнү мүнзүг хойну оон садып алгаш, кожуунга өстүрериниң арга-хемчеглери тургустунар.

бүдүрүп болур. Өң чок, ак, бора бүдүмелдер ында эгээртинмес. Чугай хевирлиг бо бүдүмел кадык камгалалынга ажылдаттынар. Керээ езугаар республика, өске регионнарга гипсти садып-саарып болур.

Гипс чүгле медицина эвес, тудуг-суур объектилеринге база онза хереглелдиг. Даштыкы болгаш иштики шеверлел ажылдарына оон ажыы үнелеп күш четтинмес. Сөөлүг чылдарда Кызыл, республика иштинин өске-даа чурттакчылыг черлерде евротудуг, евросептелге көстүп

турар. Серемчиде — хорамча чок: озал-ондак болу бербезинин хемчеглери ында тургустунган чорду. Коллектив удуртукчузу Орлан Салчак мынча диди:

— Хонукта 2 тонна солярка чарыыр-дыр бис. Хей чыл ажылдааннар электри чорудуунуң нарын талаларын эки билер. Бирээвис слесарь Олег Чамбалович Иргит 1981 чылдан ажылдап эгелзэн. Омак Айзанович Байыр-оолдун күш-ажылы база хүндүткелдиг. Беш ай болгаш моторларның маслосун солуп турар. Базыышкын улгадырга, ДГА-500

Электрижидилге тудуг-суурунун хевирлери каш янзы. Мөген-Бүрен хемде биче ГЭС өөредиг ужурдузалыг. Каргы-биле денней алырга, ол терең сулуг. Ында электрификация шуудай бээрге, кызыл-хаяжыларның амыдыралы экижиер. Кожуун төвүнге эң ажыктыг электри шугуму Хандагайты — Мугур-Аксы ЛЭП-35. Мөнгүн-Тайганың чонунуң амыдырал-чуртталгазының деннелин ЛЭП-35 көдүрер. Кызыгаар, девискээри

Мөнгүн-Тайга даг-даштыг, хей казар байлактыг оран. Бирги ээлчегде, экология талазы-биле арыг хүрээлелди болдурары кол ужур-дузалыг. Кожуунга гипс

келген. Найысылалда чаа тутунган бажыңнарның барааның көөрге — каас-чаражы аңаа бадьтгал.

Чагырыкчы Алексей Донгак инженер-механик болганда, кожуунуң амыдырал-чуртталгазынга социал-экономиктиг айтырылгарны хөгжүдөр сорулгалыг. Бирээде, орук тудуг-сууру. Ийде, электри күчүзүнүң ажылгалы. Мен ийиги айтырыгны бо удаада сонургадым.

— Мугур-Аксының тус чер электри станциязы дүн-хүн чок ажылдап турар — дээш, Алексей Кунгаевич тайылбырлады.

Тайылбырның кол утказы мындыг. Станция бүгү тала-биле оранчок эргижирзэн. Чугаа сөөлүнде ол черге албан-биле четтивис, чай-хос чок коллективтиң ажыл-ишчилери-биле таныштывыс. Ында 16 кижиге ажылдап турар. Чыл санында профессионал билиин олар бедидип

деп улуг моторларны, базыышкын кудуларга, ДГА-320 деп биче моторларны ажылдап тур бис. Биске ам ВЛЭП херек. Эргижирзэн моторлар хей солярка чарыыр. Кышкы үеде улуг моторлар безин бергедей бээр. Артык кезектерни биске «Тув-коммунэнерго» соңгаар хоорайлардан тып эккеп турар. Үрелиишкин улугда специалистер бир бөлүк, бригада аайы-биле Кызылдан келир. Чырыкты өжүрүп катап ажылдадырга, моторлар үрелир. Чаңгыс аай доктаамал ажылдаашкынны уламчылаар-дыр бис. Ынчангаш ажыл дүн-хүн чок уламчылаар.

Орлан Салчак электри ажылгалының төлевириниң айтырылгарына база доктаады. Амыдырал-чуртталгазының хандырылганы оранчок куду бады барган өг-бүлелер чырык ажылгалының төлевиринге эң бергедежип турар.

талыгырга кожуунуң ажыл-херектеринге ук шугум федерал ужур-дузалыг.

Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак орук болгаш электри тудуг-суурунче кол кичээнгеи салып турарын кожуун чагыргазының даргазы меңээ улуг чүүлдүгүнүшкүн-биле демдегледди. Алексей Донгактың командазы база бир баг чорду.

Аралчор ОКСУР.

ЧУРУКТАРДА: суурда чуртталга бажыңнарын, албан черлерин, организацияларын болгаш бүдүрүлгелерин «Тув-коммунэнерго» Мугур-Аксы электри станциязының ажылчыннары дүн-хүн чокка доктаамал электри чыры-биле хандырып турар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ырлап, ойнап берейн”

ортузунда алдаржый берген дизе, частырыг болбас. Эрткен чылын чаа куда дүжүрүп, кады өг-бүле туткан коллегазы Тыва Республиканың алдарлыг артизи Станислав Ириль-биле кады ук концертке хейле ырларны көрүкчүлөргө бараалгаттылар. Орус улустун романстарындан эгелзеш, тыва улустун ыры, кожамыктарына чедир — шуптузун тергийн эки күүсеттилер.

Чогаадыкчы кежээзиниң адын бадьт-кап, Луиза чүгле ырларындан аңгыда, чөөн чүк улунуң, испан улустун танцызын бараалгатты. Сценага эжинге байыр чедирип үнүп келген гнесинчилер Луиза Мортай-оолдун бир чажыңын көрүкчүлөргө ажылты. Эгезинде Луиза танцылаарын-

га ынак болгаш ол талазы-биле өөренир бодаан. Ынчалза-даа ол чылын Гнесиннер аттыг училище хореография салбырынче сургуулдар албаан. Ынчангаш музыкалыг комедия артизинге өөренир ужурга таваржып, актер мергежилдиг чанып келген. Ынчангаш чогаадыкчы кежээзинде “Үш чүүл эртемниг оол”, “Овузунгун кыс”, “Кым сен, Сүбедей маадыр?” деп шиилерде ойнап турар рольдарындан үзүндүлери база көргүстү.

Байыр чедирип келген чону аңаа Тыва Республиканың алдарлыг артизи атты чедип алырын, ам-даа оюн-тоглаазы-биле көрүкчүлерин өөртүп чоруурун күззэн болгаш куспак сынмас хей чечектерни ынак артизинге сөңзөөннер.

Светлана БАЛЧЫР.

Уламчылавышаан

Апрель 1-ден бо хүннерге чедир кожуунуң чурттакчы чону 769 экземпляр янзы-бүрү солуннарны чагыткан. Сумулар аайы-биле алырга, республиканың хоочун “Шын” солунну Сүт-Хөл сумузу 217-ни, “Тыва Республиканы” — 17-ни, “Сылдысчыгашты” — 38, “Эне сөзүн” — 33, “Центр Азия” солунну — 48-ти чагыткан. Оон иштинде Алдан-Маадыр суурдан “Шынны” — 155 кижиге чагыткан, оларның хей кезили пенсионерлер.

База ол ышкыш Бора-Тайга суурда “Шын” солунга 121, Кара-Чыраада — 61, Ишкинде — 85, Кызыл-Тайгада — 61, Ак-Дашта — 50 кижиге чагыттылганы кылган. Солун чагыттылганың талазы-биле Ишкинден почта ажылдакчызы Ю.Д.Монгуш, Алдан-Маадырдан Н.О.Кууларның ажылы макталдыг.

Солун, сеткүүлдү колдуунда айлап, чартык чылдап азы чон акшазының аайы-

Сүт-Хөлден

биле аңгы-аңгы үелерде чагыдып номчууру чаңчыл апар чьдар. Организациялар аразындан бо айда чагыдылганы районо улузу эң хейнү кылган.

Анай бажы — 33,3 хуу

Апрель 24-түн медээзи-биле алырга, Сүт-Хөл кожуунуң КУБ “Ишкин” болгаш “Үстүү-Ишкин” кооперативте 2173 баш өшкү бар. Оларның аразындан 723 баш оолдапкан, төрзөн өшкүден чаш анай 33,3 хуу камгалаттылган.

Ниитизи-биле кожуунда 45766 баш хой, өшкү бар. Оларның аразындан 26803 баш мал төрзөн, олардан чаш мал төлү 88 хууга камгалап алдылган. Ол ышкыш төрүүр 2917 баш инектиң 1140-и төрзөн, чаш бызаалар 39,1 хуу камгалаттылган.

Чымысмаа МОНГУШ.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГҮЧЛЕР

2002 чылдын январь-мартта Тыва Республиканың социал-экономика-тиг байдалы

	2002 чыл январь-сентябрь	2002 ч. январь-март 2001 ч. январь-мартка хуу-биле	справка езу-гаар: 2001 ч. январь-март 2000 ч. январь-мартка хуу-биле
Үлетпүр продукциязының хемчээли млн.руб.	312,2	104,5	95,0
Кол капиталга инвестициялар, млн.руб.	76,7	в 2,0 р	187,4
Чуртталга бажынарнын ажыглалга киргени, ниити шөлдүң муң дөрбөлчүн метри.	0,8	79,6	в 2,2 р
Автотранспорттун коммерциялыг чүк сөөртүлгези, млн. т-км.	38,3	147,0	73,1
Көдээ ажил-агый продукциязы, млн.руб.	186,2	93,0	93,0
Үрмектеп садар бараан саарылгазы, млн.руб. ¹	535,5	103,2	100,3
Чурттакчы чонга төлевириг ачы-дузаларының ниити хемчээли, млн.руб. ¹	117,9	100,6	82,5
Боттуг акша орулгалары	х	127,9	114,3
Чаңгыс ажилдакчының санап каан айда ортумаа ажил төлевири: ²			
Доктааткан ажил төлевири	3250,6	181,1	134,1
Боттуг ажил төлевири	х	162,1	108,0
Ажылдап, чурттаарынга эргежок чугула чүлдөрдүн хемчээли (чурттакчы чоннуң айда бир кижизинге хамаарыштыр, рубль)	1844,0	109,6	х
Ажыл чок кижилерниң ниити саны, муң киж. ооң иштинде:	28,7 ³	108,7	84,1
ажыл чок бүрүткеттиргеннер	11,3 ³	в 2,3 р	139,9
Хереглел өртектөрүнүн көргүзүү ооң иштинде:	102,2 ⁴	111,5	124,3
барааннарга	102,0 ⁴	109,1	121,1
аш-чемге	101,8 ⁴	109,1	119,2
аш-чемге хамаарышпас барааннарга	102,4 ⁴	108,7	126,7
төлевириг ачы-дузаларга	104,0 ⁴	132,0	164,9
Үлетпүр продукциязынга бүдүрүкчүлөр өртектөрүнүн көргүзүү (индекс)	110,6	129,1	138,6

ТАЙЫЛБЫР:

1. Хереглел барааннарнын болгаш ачы-дузаларны чурттакчы чонга сайгарганының ниити хемчээлиниң дугайында көргүзүлгөр. Эт-херексел, холушкак болгаш аш-чем рыноктарынга организастья-биле эвес сөөрткен болгаш саткан барааннарнын хемчээлдерин, а ол башкаш тус-тус кижилерниң көргүзүп турар ачы-дузаларының ниити хемчээлдерин экспертиза езугаар көргөнин барымдаалап кирген.
2. 2002 чылдын январь-февраль айларны.
3. Ол үеде ортумаа-биле.
4. 2002 чылдын март айынын 2001 чылдын декабрьыныңга хамаарыштырган.

ҮЛЕТПҮР

Үлетпүр бүдүрүшкүнүнүн структуразын езугаар алырга, ооң 50,2 хуузу электри энергиязынга, 21,2 хуузу — одалга үлетпүрүнге, 19,5 хуузу — аш-чем үлетпүрүнге хамааржыр.

Электри болгаш чылыг энергиязын ажылдап үндүрери, даг-дүгү бүдүрүшкүнү, даарылга болгаш трикотаж кылыглары, кондитер болгаш макарон кылыгларын, эът болгаш эът холумактыг аш-чем, тудуг блоктары, дээрбөлөөн мал чеми, хевис кылыглары көвүдөөн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлөрүнүн талазы-биле көдээ ажил-агый бүдүрүшкүнүнүн ниити хемчээли баш удур санажылга езугаар 186,2 млн.рубль азы 2001 чылдын ол үезинге деңнээрге, 93,0 хуу болган.

Көдээ ажил-агыйның шупту бүдүрүкчүлери 2002 чылдын январь-март айларда 48 муң тонна эътти (согарынга дириг деңзи-биле), 2001 чылдын январь-мартта — 3,1 тонна турган, сүт — 5,1 муң тонна, (5,8), дагаа чуургазы — 0,6 борбак, (0,5). Эът садып-сайгарары 31,6 хууга, сүт — 20,6 хууга кызырылган. Дагаа чуургазын сайгарары 1,56 катап өскөн.

2002 чылдын январь 1-ниң байдалы-биле алырга, ажил-агыйларның шупту адырларында мыйыстыг бода малдын, чылгы малдын болгаш төвөлөрүнүн баш саны кызырылган. Хой, өшкүнүн баш саны 3,1 хууга, куш — 13,5 хууга, иви — 36,8 хууга, хаван — 43,4 хуу өскөн. Чурттакчы чоннун

дузалал ажил-агыйында мыйыстыг бода малдын 80,8 хуузу, хаванның — 77,8 хуузу, чылгы малдын — 70,9 хуузу, а арат болгаш фермер ажил-агыйларда дездараалаштыр 9, 7, 16, 2, 11, 4 болгаш 14,9 хуузу хамааржыр турар.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде (дузалал ажил-агыйы чокка) кол мал бажының кызырылдызы уламчылап турар, чылгы мал 20,1 хууга, хой, өшкү — 2,5 хууга, хаван — 3,9 хууга кызырылган.

Мыйыстыг бода малдын, хой болгаш өшкүнүн, хаваннарның өлүп-хораар чоруу 2001 чылдын январь-март-биле деңнээрге, 2, 2-2 катап эвээжээ.

100 баш инекке хамаарыштыр 10 бызааны алган, эрткен чылдын бирги кварталында 8 турган, хураганнар болгаш анайлар 22, эрткен чылын 14, хаван оолдары 367, эрткен чылын 572 турган. Бир инектен ортумаа-биле 257 кг сүттү саап алган, эрткен чылдын бирги кварталында 211 кг турган, бир дагаадан 24 чуургань алган, эрткен чылын 16 турган.

ТРАНСПОРТ БОЛГаш ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өнчүнүн бүгү хевирлеринин автомобиль транспорту-биле 2002 чылдын январь-март айларында 270,8 муң тонна чүк сөөрттүнгөн азы эрткен чылдын деңнелинге хамаарыштыр 118,3 хуу болган.

Агаар транспорту-биле чүк сөөртүлгезинин ниити хемчээли 24 тонна болган, эрткен чылдын ол үезинде 36 тонна турган.

Пассажирлер аргышты-

рылгазы. Транспорттун бүгү-ле хевирлери-биле 3,2 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырган. Эрткен чылдын январь-март айларында 2,7 млн. киж турган.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 26,2 млн. рубльге, ооң иштинде чурттакчы чонга — 13,0 млн. рубльдин харылзааның ачы-дузаларын көргүскөн.

ТУДУГ

Өнчүнүн бүгү хевирлеринин бүгү-ле бүдүрүлгелеринин болгаш организацияларының талазы-биле экономиканы база социал адырны хөгжүдеринге кол капиталда инвестицияларның 76,7 рублин ажыглаан, 2001 чылдын ол үези-биле деңнээрге, 2 катап хөй.

Бүдүрүлге тудуунче 17,3 млн. рубльди, бүдүрүлгеге хамаарышпас тудугже — 59,4 млн. рубльди шилчиткен.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Сайгарылганың бүгү-ле адырларыга үрмектеп садар садыглаашкының саарылгазы, ниитинин чеменилге черлерин

кириштирбишаан алырга, 535,5 млн.рубль болган, доктааткан өртектөр-биле алырга, ол эрткен чылдын чогуур үезинин деңнелинден 3,2 хуу улуг болуп турар.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР
Чурттакчы чонга көргүскөн төлевириг ачы-дузаларының ниити хемчээли 117,9 млн.рубль түнге демдеглеттинген, доктааткан өртектөр езугаар алырга, 2001 чылдын январь-март айларыныңдан 0,6 хуу улуг болуп турар.

Чуртталга-коммунал, медицина ачы-дузаларының, харылзаа ачы-дузаларының болгаш өөредилге, культура, пассажир транспортунун болгаш эрге-хоойлу дээр чижектиг ачы-дуза, төлевириг ачы-дузаларының аңгы-аңгы хемчээли элээн бедик темпилер-биле өзүп турар.

ӨРТЕКТЕР

Бо чылдын мартта эрткен чылдын декабрьга деңнээрге, инфляция чурттакчы чонга 2,2 хуу болган. Барааннарга өртектөр 2,0 хууга, төлевириг ачы-дузаларга тарифтер 4,0 хууга өскөн. 2001 чылдын декабрьга

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕННЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧИ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Чоннун кижипүрүзүнүң хамаарыштыр акша орулгалары ортумаа-биле айда 1856,9 рубль болган. Амьдырап-чурттаарынга эргежок чугула чүлдөрдүн хемчээли чурттакчы чоннун бир кижизинге хамаарыштыр айда ортумаа-биле 1844 рубль, ооң иштинде ажылдап шыдаар кижиге — 1940, пенсионерлерге — 1384, уругларга — 1880 рубль.

2002 чылдын январь-февраль айларда ажылдап турарларның айда ортумаа-биле немей санап кааны ажил төлевири 3250,6 рубль болган. 2002 чылдын март төнчүзүнде ажыл-биле хандырылганың күрүне албанының органнарынга уетка ажил дилеп турар 14,5 муң хамаатылар турган, оларның иштинден албан езуу-биле 12,5 муң кижипүрүзүн чок деп хүлээп көрдүнгөн. Ажыл чок дээр пособийни 94,8 хуу ажил чок кижилерге бээр кылдыр доктааткан.

Демография. Бо чылдын январь-февраль айларда ала-чайгаар өзүлде чурттакчы чоннун 1000 кижизинге хамаарыштыр 2,4 кижипүрүзүн, эрткен чылдын деңнелинден 4,0 хуу көвүдөөн. Чурттакчы чоннун өзүп төрүүрү 1000 кижиге хамаарыштыр 16,4 кижипүрүзүн, эрткен чылын 14,9 турган.

Өлүп-хораар чорук эрткен чылдын бо үези-биле деңнээрге, 16 кижиге кызырылган болгаш 1000 кижиге хамаарыштыр 14 кижипүрүзүн өлгөн. 1000 уругтун бирээзинге хамаарыштыр алырга, бир хар чедир назыда 31,2 кижипүрүзүн өлүп-хораан (2001 чылдын январь-февральда — 28,4).

Чаа өг-буле тутканнарны бүрүткээринин көргүзүү 39,5 хууга кызырылган, а чарлыр чорук — 37,5 хууга өскөн.

Республикадан дашкаар 195 кижипүрүзүн, 305 кижипүрүзүн республикадан үнүп чоруткан. Көжүп чорутканнар 112 кижипүрүзүн, эрткен чылдын ол үезинде 119 турган.

Корум-чурум үрээшкини. Республиканың ИХЯ-ның санмедээлерин езугаар алырга, 2132 кем-херек үлгедишкисини бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннун 10 муң кижизинге хамаарыштыр 685 кем-херек үлгедишкисини хамааржыр, а эрткен чылдын январь-март айларында 740 турган. Кемниг-херектерни илүредип тывар чорук 46,6 хуу болган, 2001 чылдын январь-март айларда 58,6 хуу турган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СТАТИСТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИ.

хамаарыштыр алырга, үлетпүрге өртектөр көргүзүлгелери 110,6 хуу болган.

САҢ-ХӨӨ

2002 чылдын январь-февраль айларда улуг болгаш ортумаа бүдүрүлгелеринин саң-хөө карылгазы 3,2 млн.рубль болган.

Хуусаазын эрттирипкен чээли өрөзи 1120,3 млн.рубль. Хуусаазын эрттирипкен чээли өрөзинин структуразында бюджетче төлөгөлөр — 17,6 хуу, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларынче төлөгөлөр — 29,4 хуу, хандырыкчыларга өре — 40,0 хуу четкен. Хуусаазы эрткен өрөлөрүнүн эң-не хөйү үлетпүрге, көдээ болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйларынга хамааржыр турар.

2002 чылдын март 1-ниң байдалы-биле алырга, дебитор өре 759,5 млн. рубль четкен, ооң иштинден хуусаазын эрттирипкен өре 483,6 млн. рубль болган.

ИДЕГЕЛИ БОТТАНДЫРАРЫ-БИЛЕ

Апрель 21-25 хүнеринде Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 сонгудда округдан сонгуткан бистиң чаңгыс чертуртуувус РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты, "Бүгү-россия" фракцияның кежигүну Ч.Ч-Д.Ондар Москва хоорайдан РФ-тиң Федералдыг кызыгаар албанының кол штавының начальнигиниң дузалакчызы, генерал-майор Д.Н.Плотниковка баштаткан кызыгаар албанының бөлүк офицерлери-биле ужуп келгеш, ол-ла дораан Өвүр, Тес-Хем кожууннарга барып, чон-биле хөй сангыг ужуражылгаларны эрттирген. Олар-биле кады Кызылдың кызыгаар отрядының начальниги, полковник Д.К.Самдоев бодунуң ажылдакчылары-биле база чораан.

Беш хүн үргүлчүлэн ажыл-агыйык сургакчылаашкынны депутат Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар Өвүр кожууннуң төвү Хандагайты сумузундан эгелээн. Ол аңаа кожуун чагыргазының бажыңыга кожууннуң болгаш сумуларның удуртукчулары-биле ужурашкаш, бо удаада кандыг сорулгалыг келгенниң дугайында таныштырган.

— РФ-тиң Федералдыг кызыгаар албанының кол штавының офицерлериниң мында келгени тайылбыр-профилактика ажылын кызыгаар чоогунуң чурттакчыларына чорудары болур. Кызыгаар үрээшкенин колдунда күрүне кызыгаарының дугайында хоойлуларны билбес болганын кылып турар болгай бис. Ынчангаш тус чер эрге-чагыргаларына "РФ-тин Күрүне кызыгаарының дугайында" болгаш "Моолдун күрүне кызыгаарының дугайында" хоойлуларны тыва дылче очулдурган номчуташты чон аразыңга тайылбыр-профилактика ажылын чорудары-биле эккелдим. Оң дугайында кызыгааржылар-биле ужуражылга үезинде чугаалажыр бис.

Республиканың чурттакчылары сонгуддалар үезинде мени деткип, идегелин, бүзүрелин берген чүве болганда, РФ-тиң Күрүне Думазында кандыг ажыл кылып турарымының дугайында кысказы-биле тайылбырлап берип көрейн.

РФ-тиң Күрүне Думазында кадык камгалал болгаш спорт комитетиниң даргазының оралакчызы бооп ажылдап тур мен. Күрүне Думазында "Бүгү-россия" фракцияның кежигүну болганында, фракцияның үнүшкүнүг ажыл-чорудулгазынга база киржип турар мен. Комитеттиң талазындан Москва хоорайны иштинге уруглар поликлиникаларына барып, үнүшкүнүг хуралдарны база эрттирдис. Удавас Казань хоорайга РФ-тиң субъектилериниң социал айтырыгларын харылап турар адырларның оралакчыларын чыгаш, санатор-курорт талазы-биле улуг хуралды эрттирер бис. Оң соонда Иваново хоорайга база ыңдыг чергелиг хуралды эрттирер деп турар бис. Тывага фракцияның чамдык кежигүнери-биле апрель айда келгеш, 2003 чылда республиканың тудуг талазы-биле бюджетин камгалал алырын чугаалажыр турдувус. Фракцияның мурнундан тудутга хамаарыштыр дилег чагааны РФ-тиң экономика сайыды Г.О. Грефтиң адынче киридивис. Эрткен чылтын чүгле 23 млн. тудуг акшазын РФ-тиң Чазааның талазындан бижип каан. Немелде эдишкөннер кыгырыгыска арай нарын боор чорду. Берге турбуже, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак-биле, Чазактың сайыттары-биле кады ажылдап тургаш, 129 млн. рубль кылдыр көдүрүп каан бис. Ам бо хүн-нерге чедир бир дугаар квартал эртип турар. Чоокта чаа бистиң фракцияның кежигүнери РФ-

ти шалың телевинче үндүрүп турар бис. Шак бо сан-туң би-жээ чагааны ТР-ниң Саң-хөө яамызының дилээ-биле В.В. Путинниң холунга тутсуп бердим. Дараазында дилег чагааның утказы болза уругларның пособия акшазын төлээриниң саадалыңга хамаарышкан. Ол база республиканың Саң-хөө яамызының дилээ чүве. В.В.Путин ол чагааларны кичээнгелиг өөренип көр мөн дээш, хүлээп алды.

Бистиң "Бүгү-россия" фракциясының кежигүнери июнь айның ортан үезинде Тывага келгеш, курорттар талазы-биле болгаш социал-экономиктиг адырларның байдалын өөренип көргөш, ол талазы-биле келир чылдың республика бюджетинге дузалаарының аргазын көр болган. Бо хүн-нерде бистиң республикага дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, инвалидтерге 60 хире чик машиналарны эккелген. Ону республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы кижилерниң байдалын өөренип көргөш, үлээр боор. Бистиң фракцияга тудуг талазы-биле немелде акша-төгери бэриниң дугайында айтырышкын үнген. Аңаа хамаарыштыр чагааларны белеткеп алдым. Бо талазы-биле РФ-тиң сайыттары М.Зурабов, А.Починок дузалажыр бооп аазаан улус чүве. Маңаа демделеп каар чүве болза, республиканың чамдык сайыттары меңээ улуг деткимчени көргүзүп турарыңа өөрүвөс аргам чок. Олышкаш мени деткээң сонгукчуларның дилеглерин, чагыгларын күүседир дээш, кызып ажылдап тур мен. Тывамга келгеш, сонгукчулар-биле ужуражып, чугаалажыр турарымга, оларныч са-

гыш-хөөнү мындыг боор-дур. "Чамдык кижилерни сонгуп тарылга акшазын 4 дугаар кварталда бижип каан болган. Бо айтырыгны база дарый шийттирээр болган. ТЭС-тиң ажылынга хамаарыштыр бо чылын 30 млн. рубль көрдүнгөн турган. Ынчалза-даа бо үеге чедир федералдыг төп чүглө 3 млн. рубльди шилчиткен. Ону кызырбайн, дарый шилчидерин диледивис. Чоокта чаа Кремльге РФ-тиң Президентизи В.В.Путин-биле ужуражылга болган. Ужуражылга үезинде сонгукчуларның кириген 4 дилег чагаазын Президентиге сундум. Ол чагааларныч утказы мындыг: декабрь айдан эгелеп башкыларның, эмчилерниң болгаш культура ажылдакчыларының шалыңын 80 хуу чедир өстүргөн болгай. Бо үеге бистиң республикага хамаарыштыр 519 млн. рубль дефицит бар болган. РФ-тиң Чазаандан 200 млн. рубльди, республиканың немелде орулгаларындан 119 млн. рубльди ап турар бис. Бо бүгү акша-төгери-

М.М.Касьяновтуң Моолга чораш, Президент Багабанди-биле ужуражылгазы-биле база холбаалыг. Ооң мурнунда чылдарга бодаарга, кызыгаарда байдал чүгээр-дир. Ол болза россияжи-моол талаларның болгаш Тыва Республиканың удуртулгазының кады ажылдажылгазының түнели-дир. Ындыг-даа болза нарын айтырыглар ам-даа бар. Статистика сан-чугагайындан алгаш көөрге, 2000-2001 чылдарда кызыгаар үрээшкенин бистиң хамаатылар кылып турары илерээн. Моол таладан кызыгаар үрээр чоруктар эвээш. Бир чылдың квартал бүрүзүндө Россияның талазындан 68-70 хуу чедир кызыгаарга корум-чурум үрээшкенин болган. Оң чылда-гааннары чүдөл? Тургустунуп келген экономиктиг берге байдал-даа бооп болур, тус черниң чонунуң езу-чаңчылдары база бооп болур. Ынчалза-даа аңаа даянып алгаш, кызыгаар үрээр, мал оорлаар чоруктарны агартып болбас. Мал-маган оорлап, кызыгаар үрээр чоруктарны болдурбазы-биле 1999-2000 чылдарда Кызылдың кызыгаар отряды тускай хөмчөглерни апаргаш келгеш. Кызыгаар заставаларында автотехника көвүдөөн, авиазено база тургустунган. Немей 6 вертолетту садып алган. Чайгы үелерде немей постуларны база ажыткан. Ындыг-даа болза чүглө хоруур аргаларны ажыглап тургаш, тургустунуп келген байдалды шийттирээр болдунмас. Кызыгаарга турум байдалды тургузары колдунда тус чер-чагыргаларындан улуг хамааржыр. РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч-Д. Ондарның дузазы-биле "РФ-тиң Күрүне кызыгаарының дугайы-

тукчуларның кызыгаар дүрүмүнүң дугайында хоойлуларны билбес болганын кызыгаар-жылар демделгези.

Хурал доостуру билек, депутат Ч.Ч-Д.Ондар Саглы сумузунга чедип, оң чурттакчылары-биле ужурашкан. Ол аңаа РФ-тиң Күрүне Думазындан кылып чорудуп турар ажылының дугайында болгаш кызыгаар талазы-биле чедип алдыңан айтырыглар-биле тус черниң чурттакчыларын таныштырган. Республика амыдыралыңга хамаарыштыр депутат АН-38 маркалыг 3 самолетту садып алыр дээш, кылып чорудуп турар ажылдарны, сонгукчуларның кириген 500-700 хире чагыларын күүседип турарын допчугу-биле таныштырган. Олышкаш Саглы сумузунга, Эркин кожуунуң Нарын болгаш Качык сумуларынга чагыг езугаар автомашиналарны чорудуп бергенин база чугаалаан. Чон-биле ужуражылга соонда Ч.Ч-Д.Ондар сумунуң чурттакчы чонунуң хуу дилеглерин дыңнааш, дузалаарының аргазын өөренип көөрүн аазаан. Саглы сумузунуң чоогунда кызыгаар заставаның кызыгааржылары корум-чурум үрөп турарын дыңнааш, ук заставадан Кызылдың кызыгаар отрядының начальнигиниң оралакчызы — кызыгаар төлээлекчизиниң оралакчызы полковник С.Г.Сапкевти ужуражылгага киржири-биле чалап алган. Ол кызыгаар талазы-биле хөй корум-чурум үрээшкенин бистиң тала чорудуп турар деп чугаалааш, аңаа удур демисел чорудары, заставаларда кывар-чаар чүүлдерниң чок бооп турарын тайылбырлаан. Солдаттарның талазындан чурум үрээр чоруктар турган, ам бо удаада ону соксатканын дыңнаткан. Сөөлгү үеге кызыгаар үрээшкенин ок-боо ажыглап тургаш кылып апарганы улуг дүврээзин деп, ол немеп чугаалаан.

Орай кежээ депутат Ч.Ондар Хандагайты сумузунче катап келгеш, сумунуң чурттакчы чону-биле база ужурашкан. Ол бодунуң өмүнээзинден Хандагайтынның "Оргадай" уруглар садынга магнитофонну белекке берген. КУБ "Дус-Дагның" дузуң ажыглаарыңга хамаарыштыр Индиядан мини-автомобиль садып алган. Ол хамык херекселдерни Владивостоктан Абаканче эккелген. Удавас Тывага эккээрин ол чугаалаан. Ынчан Дус-Дагның дузун йод-биле холааш, чемге ажыглаары чугула деп, кожуунуң невропатолог эмчизи Долаана Донгак деткээ. Ноябрь айда Ч.Ч-Д. Ондар чон-биле ужуражып келгеш, алган чагыгларын күүседип турарыңа чон таарзынган. Чондан аңаа немей элээн хөй чагыгларны алган.

Дараазында хүн Ч.Ч-Д.Ондар Торгалыг сумузунга чедип, оң чурттакчылары-биле база ужурашкаш, Россияның болгаш Моолдун кызыгааржылары-биле ужуражылгага киришкен. Аңаа Моолдун Сонгу-барыын кызыгаар девискээриниң начальнигиниң оралакчызы полковник Н.Цэвэнчулам, Успа-Нур девискээриниң начальниги полковник Ч.Сайнтор болгаш өскелер-даа киришкен.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТАРДА: РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч-Д.Ондар ажыл үезинде; "Саглы" кызыгаар заставазы.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Илеткел соонда Өвүр кожуунуң удуртулгазы, сумулар даргалары, иштики херектер болгаш айыыл чок чорук албанының төлээлери кызыгаарга хамаарыштыр сагыш-сеткилин өйүп чоруур айтырыгларын генералга салган.

Түннелинде кызыгаарының ыңды талазында сумуларже эрттирилге чурумун чайгы үени барымдаалааш, ЭРТЕНГИНИҢ 6 ШАКТАН КЕЖЭЭКИНИҢ 10 ШАККА ЧЕДИР УЗАТКАН. Ол ышкаш кызыгаарга чедир 2 км девискээрге мал кадарып, сигенширбиил, ыяш-даш белеткеп алырыңга чөпшээрелди алган. Чөрүлдээлиг турган айтырыглар Ч.Ч-Д.Ондарның болгаш генерал-майор Д.Н.Плотниковтуң ачызында шийттирлеттинген. Кызыгаар чурумун үрөп хажыдар чоруктар тус черниң чурттакчыларының болгаш чамдык удур-

— Бистиң мында келген кол сорулгавыс — кызыгаар дугайында тайылбыр-профилактиктиг ажыл. Ол ышкаш чоокта чаа РФ-тиң Чазааның Даргазы

Төрүттүнген хунуңер-биле!

Бистиң эргим угбавыс **Татьяна Түлүшова ДУЛЮШ** бөгүн 65 харлаан. Ол Тандының Могайда арат ажылдыг. Моон мурнунда совхозка пенсияже үнгүже, ооң соонда-даа совхозунга хей малды өстүрүп берген, күш-ажылдың хоочуну. Угбамга дараазында одуртулган дөмөйлөп тураскааттым.

Торгу тонун тоннагаштын хөөрей бээрге, Домак, сөзү топтуг-оожум дыңнаксанчыг. Долбананмас аккыр чазык шырай арны Түлүштерден уктуг дээрзин бадыткай бээр.

Эртен эрте тура халааш чоруптарга, Эскен шайы изиг, чылыг амзаш кыныр. Эрес-соруун, кашпагайын сактырымга Ажыл-ишке бердингени илден чорду.

Үнген-кирген чонунга ол ажын-чемин, Үжелей хлеб, саржаан делгеп салыр. Үе-черге эжи-өөрү кирип кээрге, Үлгүүрүнден шимезин-даа уштуп сөннээр.

Чону-өөрү улузунуң аразында Шоваа, чазык Түлүш уруу мээң угбам. Чогум чуртун сонургаарлар турар болза, Чодур-чодур дыйтыг, пөштүг Танды эдээ.

Ада-өгбе төөгүзүн алыр болза, Алдын, хүлөр үжүлөм Эжим-Бажы. Кара-Булуң, Хаттыг-Тайга, Оораш-Хемис Кавайлында өскен чериң утпа, угбай!

Амыдырал аактыг-кээктиг бергелерлиг Аңаа чер-ле торулбайн чүткүп чордуң, Ажы-төлүң, алган эжиң, арат чонуң аразыңга Ам-даа хей чыл чурттанар-ла, угбай, честей!

Хүндүлөл-биле **Мара ТҮЛҮШ**.
Баян-Кол суур.

БАЙЫР ЧЕДИРДИВИС

Уруувустун оглу **Эртинэ Олегович ОЮНАРОВ** май 2-де 20 харлаар. Томскинин медицина университетинде чедишкенин өөренимшаан, ында ажылдап турар. Төрүттүнген хунун таварыштыр изиг байыр чедирип, бүгү-ле чүлдөргө экيني, ак орукту йерээдивис.

Кырган ада-иези Канчыр-оолдар,
оларның хей ажы-төлүнден.

Бөгүн – Россияның Өрт камгалалының хуну

ХАЙГААРАЛДА

1999 чылдың апрель 30-де Россияның төөгүзүндө бир дугаар өрт камгалалының хунун ниити күрүне байырлалы кылдыр статусту тургускан. РФ-тин Президентизиниң ол Чарлы-биле от-биле демисежип чоруур кижилерниң ажылынга улуг хүндүткел.

Төөгүден ап көөрге, 1504 чылда, ИВАН 3 хааннап турар үеде, Москвага өрт – таңныыл камгалалын тургускан. Иван Грозный 1649 чылда өрттүн айылының дугайында чарлык үндүргөш, бажын бүрүзүңгө өрткө удур дериг-херекселдер турарын дааскан. 1649 чылдың апрель 30-де «Хоорай ачы-буянының чагынын дугайында» Россияга бир дугаар профессионал өрт камгалалын тургузар дугайында эрге-хоойлуга үндезилетинген норма-чижек актыны үндүргөн. Ол чагыда өрт камгалалының штадының составын, ооң техниказын, доктаамал дежурныйлаарын, хоорайны эргириин болгаш өрт чурумун хажыткан кижилерни хемчээр алырын чурумун тургускан. Бөгүн Россияның өрт камгалал албанының тургустунганындан бээр 353 чыл бооп турар.

РФ-тин Президентизиниң «Өрттүн айылының талазы-биле күрүне эргелелин сайзыраңгайжыдар дугайында» 2001 чылдың ноябрь 9-та үнген Чарлыныга дүүштүр 2002 чылдың январь 1-ден эгелеп Россияның ИХЯ-зының күрүнениң өрткө

удур албанын, РФ-тин Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктары чаладыр талазы-биле яамының күрүнениң өрткө удур албаны кылдыр каттыштырган. Ол талазы-биле РФ-тин сайыды С.К. Шойгу күрүнениң өрткө удур албанының удурттур составы-биле ужуражып тургаш, «РФ-тин Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чаладыр талазы-биле яамыга күрүнениң өрткө удур албанын катканының кол сорулгазы ол албаның шеригчи байдалын бедидер болгаш ниити күчү-күжүн көдүрери болур» – дээн.

Республиканың өрткө удур албанының кылып чорудуп турар ажылын чон билер. Оларның ажылының кол угланышкыны – камгалаар, дузалаар, халапты чаладыр. Бистиң хоочуннарывыс дайын киржикчизи – өртчүлери бөгүн чоргаарал-биле адап болур мен. Оларга Александр Шкуратов, Борис Оюн, Константин Макаров, Сундуй Куулар хамааржыр.

Өрт албаны – доктаамал, үзүктел чок ажыл. Хонуктуң 24

шагында, чылдың хонук бүрүзүндө доктаамал хайгааралда турар. Ол албанда эр кижилер-биле денге 56 погоннарлыг херээженнер ажылдап турар. Оларның туруштуу, шыдамы эр кижилерден карышпайн турар. Ындылгарга иштики херектер албанының капитаннары Ирина Суханова, Глафина Шожут, майор Мария Кусаева болгаш ескелер-даа хамааржыр.

Өртчүлөр анаа эвес кижилер, кезээде дувүрөп, хүн бүрүдө от-биле тутчуп чоруур. Чүглө сөөлү 5 чылда Тываның өртчүлери 556 кижиниң амы-тынын болгаш 53 млн. рубль түңүг материалдыг өңчүнү камгалап алганнар.

ТР-ниң Хамааты камгалал, онза байдалдар талазы-биле яамының күрүнениң өрткө удур албанының эргелели, Россияның өрт камгалалының 353 чыл оюн бедик көдүрлүшкүңнүг, тура-сорукут, быжыг сагылга-чурумнуг уткуп турарлар.

Т. ТАНАА,

өрт хайгааралының килдис эргелекчизи, иштики херектер албанының майору.

МАЙ 1-ДЕ, 9-ТА КАЯА, ЧҮҮ, КАЖАН БОЛУРУЛ?

1. «Частың байырлалы-биле!» деп сезоннуң байырлыг ажыдыышкыны. **Май 1 болгаш 2 хуннеринде** Национал паркка **11.00** шакта болур. Национал парктын ажылдакчылары харыылаар.
2. «Май бирни бүгү чуртта байырлап тур» деп чоннуң селгүүстээшкини. **Май 1-де Арат шөлүңге 12.00** шакта. Хоорайның культура килдизи харыылаар.
3. **Байырлал концерти.** **Май 1-де** Тываның күрүне филармониязынга **17.00** шакта. Филармония харыылаар.
4. «Школады медээлер», «Экии, Май бир» деп чалгылгарга радиодамчыдылга **7.30** шакта эгелээр. Тыварадио харыылаар.
5. «Танцы болгаш хөөмей» деп республика фестивалы. **Май 3-6 хуннеринде.** Ак-Довурак хоорайга **май 4-те 17.00** шакта байырлыг ажыдыышкыны. Улусчу чогаадылга төвү харыылаар.
6. «Дөрт коргунчуг чыл» деп тураскаал хуну. **Май 7-де.** К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказынга **13.30**

- шакта эгелээр. Республиканың уруглар библиотеказы харыылаар.
7. «Кым-даа уттундурбаан, чүү-даа уттундурбаан» деп кино-кежээ. **Май 8-те** «Найырлал» кинотеатрга **18.00** шакта эгелээр.
8. **Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары-биле ужуражышкын кежээзи.** **Май 8-те** республиканың чурт-шинчилел музейинге **14.00** шакта. Музей ажылдакчылары харыылаар.
9. «Тиилелгениң салюду» деп театржыткан көргүзүг. **Май 9-та** Арат шөлүңгө **12.00** шакта. Хоорайның культура килдизи харыылаар. Тиилелге байырлалында «Шын» солуннуң шаңналы дээш мөге хурежи, уругларның көргүзүглери, спортчу маргылдаалар. **Май 9-та. 10.00** шакта Национал паркка.
- Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга гала-концерт.** **Май 9-та** Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга **17.00** шакта. Театр артистери, филармония харыылаар.

ОНЗА БАЙДАЛДЫ ЧАРЛААН

Чер кургап, агаар чылып турарындан республика девискээринде ниитизи-биле 4393 гектар шөлде арга-арыг өрттери өөскээн. «Бойдус халаптарындан чонну болгаш девискээрлерни камгалаар дугайында» ТР-ниң 1996 чылдың апрель 27-де № 578 Хоойлузунга үндезилээш, Тыва Республиканың Чазаа:

1. **Тес-Хем, Каа-Хем, Тожу, Танды болгаш Улуг-Хем кожууннары** онза байдалдар зоназы кылдыр чарлаан.
2. Арга-арыг өрттерин болдурбас хемчеглерни алырын, өрт өөскүдүкчүлери илередип тыварын үстүнде кожууннар чагыргаларыга болгаш ТР-ниң ИХЯ-зынга сүмелзэн.
3. Чедери берге черлерде өрттерни өжүрери-биле Красноярскиниң ужар чүүл баазанының Кызылда звенозунун парашютисчи-десантыларыга МИ-8 вертолетту бээрин «Тываның агаар оруктары» ажык акционер ниитилелинге (Күжүгет) дааскан.

МЫЙЫСТАРДАН ДУЖААП КӨРҮҢЕР

Сыынның, буурнуң, ивиң кургаг мыйыстарын хүлээп ап тур бис.
Өртээ улуг.
АДРЕЗИ: **Кызыл хоорай,**
Красноармейская 181-1. №1 школа
чанында.